

Марина СЕРЕБРЯК

СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІДЕОГРАФІЧНОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ КОМПАРАТИВНИХ ФРАЗЕМ СЕРЕДНЬОГО ПОЛІССЯ ТА СУМІЖНИХ ТЕРИТОРІЙ

У статті проаналізовано семантичні особливості компатаривних фразеологізмів, упорядкованих Г. Доброльожею в словнику “Красне слово – як золотий ключ” (2003). Особливу увагу звернено на проблему значеннєвої приналежності порівнянь до тематики варіантно-синонімічних груп.

Ключові слова: *компаративна фразеологічна одиниця, семантика, фразеосемантичне поле, варіантно-синонімічна група.*

Одним із суттєвих факторів розвитку лінгвістичної науки є збирання, глибинний аналіз та лексикографічне розроблення фразеології народних говорів. Актуальним у лінгвістиці стає вивчення компаративних фразем, а особливо виділення їх в окремі словники, які утворюють базу для подальших теоретичних досліджень діалектного мовлення.

Вивчення різних аспектів компаративних фразеологічних одиниць (ФО) представлено у працях Г. Доброльожі, О. Юрченка, А. Івченка, М. Судоплатової, С. Берлізона, О. Шкуран, Л. Олексішиної, О. Каракуці, А. Найди. Ідеографічні концепції упорядкування мовного матеріалу розглядали М. Алефіренко, М. Демський, А. Емірова, О. Бабкін, Л. Авксентьев, В. Мокієнко, Ю. Прадід, П. Редін, А. Баранов, Д. Добровольський та ін.

Огляд літератури дав змогу констатувати, що деякі аспекти лексикографічного опрацювання порівнянь залишаються недостатньо висвітленими. Мета статті – проаналізувати семантичні співвідношення ФО з тематикою розділів.

Широкі можливості для вивчення парадигматичних зв'язків структурно розбіжних, але семантично тотожних фразеологізмів надає тематико-ідеографічний опис. Ю. Прадід зазначає, що такий підхід “дозволяє деформалізувати алфавітне подання статей...та завжди ставить перед собою мету створення саме цілісної картини, в якій із окремих “камінчиків” складається мозаїка національної фразеологічної системи”.¹ Ідеографічна система формується семантичними зв'язками ФО, серед яких учені (В. Мокієнко, М. Алефіренко, Ю. Прадід, М. Демський, А. Івченко, А. Емірова) виділяють різні мікро- та макроструктури. На жаль, досі немає єдиної думки у визначенні їхнього обсягу, критеріїв відмежування, а особливо термінології, яка б уніфікувала наукові дослідження. У

¹ Прадід Ю.Ф. Засади укладання фразеологічного словника ідеографічного типу // Мовознавство. – 1995. – № 4-5. – С. 35.

роботі здійснено компонентний аналіз макроструктур, які позначають інтелектуальні здібності та моральні якості людини. Перевагу надаємо термінології: “фразеосемантичний ряд” (ФСР), “варіантно-синонімічна група” (ВСГ), “фразеосемантичне поле” (ФСП), “фразеотематична група” (ФСГ).

Аналізований словник [Добр 2003] став продовженням традиційного вивчення регіональної фразеології і був позитивно оцінений у наукових колах, зокрема В. Ужченко, автор передмови, відзначив, що видання “відповідає сучасним гностичним тенденціям у розвитку фразеології, допомагає якнайкраще систематизувати матеріал для різноманітних фразеологічних досліджень”³. Спроба розподілити близько восьми тисяч стійких порівнянь у межах одинадцяти тематичних розділів (десять з яких характеризуються яскраво вираженою антропоцентричною спрямованістю) виявилася цілком успішною. Групи представлено антонімічними парами, але з огляду на переважання негативної конотації у фразеології симетричність та чисельна співвіднесеність їх порушена.

Тематична класифікаційна система формується семантичними зв'язками, які з'єднують близькоспоріднені концептосфери в єдину мережу. Її побудова повинна здійснюватися таким чином, щоб зв'язки між семантичними полями були безумовними й очевидними.

У ФСП “Порівняння на позначення інтелектуальних здібностей людини” виділено ВСГ “розумний” – “дурний”, “зайвий” – “потрібний”, “нудний”. Аналіз дефініцій поняття *інтелект* “розум, здатність людини думати, мислити; рівень розумового розвитку” [СУМ IV: 35–36] та характеристик “зайвий”, “потрібний” [див. СУМ III: 132–133 та СУМ VII: 424] виявляє відхилення від принципу прямого логіко-семантичного зв'язку в системі. Наступною ланкою, де виявляється така довільність у доборі тематики груп, є фактичний матеріал говірок. Більшість порівнянь не належать до актуальної зони фразеосемантичного поля “інтелектуальні здібності”, наприклад, “зайвий” – *виріс як при дорозі пень, потрібен як торішне листя, корисне як полова на сніданок, важливий як сон рябії кобили, треба як собаці реп'ях*; “потрібний” – *старому піч як малому колиска, треба як дощ у засуху*. На наш погляд, такі одиниці за класифікацією упорядника більше тяжіють до ФСП “Порівняння на позначення суспільних та родинних стосунків між людьми”. Про семантичну невідповідність фразем цього ФСП також зазначено в монографії В. Ужченка “Східноукраїнська фразеологія”⁴.

² Ужченко В.Д. Східноукраїнська фразеологія: монографія. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – С. 115.

³ Ужченко В.Д. Передмова // Добролюбова Г. Красне слово – як золотий ключ: постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій. – Житомир: Волинь, 2003. – С. 2.

⁴ Ужченко В.Д. Східноукраїнська фразеологія: монографія. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – С. 107.

У ВСГ “розумний” низка порівнянь типу *знає як облупленого, як свої старі чоботи, як свою кишеню, як свою руку* мають значення “дуже добре знає” [ЮІС 1993: 129]. Воно безпосередньо не належить до семантики концепту *розумний*, такі диференційні ознаки виявляє поняття *обізнаний* – “який знається на чому-небудь, добре ознайомлений з чимось” [СУМ V: 504]. Порівняймо, наприклад, з ФО *знає все як старий*: спільність денотативного аспекту значення фраземи “дуже знаючий, досвідчений” [ЮІС 1993: 146] та концепту *розумний* “який має великий життєвий досвід, знання” [СУМ VIII: 844] дає підстави зарахувати порівняння до цієї ВСГ.

Подібні ФО з протилежним значенням знаходимо й у ВСГ “дурний”: *знається як собака на сні, розуміється як бик в окулярах, як вовк на зорях, як Мартин на балалайці*, які іронічно виявляють “повне незнання якої-небудь справи” [Жайв 2006: 26], але, на нашу думку, ніяк не характеризують таку особу як “розумово обмежену, некітливую, неосвічену” [СУМ II: 439], хоча не виключається і такий зміст ФО в оказіональному контексті. Викликає також сумнів пряма приналежність до ВСГ “дурний” фразем *босий як у халяві ніж, в голові як у вулику, вдячний як баран, корисний як бовтун, наснилося як рябій кобилі тощо*.

ФСП “Порівняння на позначення моральних якостей людини” представлено опозиціями “бажання, любов” – “небажання, нелюбов”, “брехливий” – “чесний”, “легковажний” – “вірний, постійний”, “ледачий, недбалый” – “працьовитий”, “п’яний” – “тверезий”. Вважаємо дещо опосередкованим семантичний зв’язок компаративних фразем ВСГ “брехливий”: дещо звужена семантика фраземи *баврається як свиня в болоті*, яка в словнику [ЮІС 1993: 131] зафіксована зі значенням “залюбки, детально розповідає про якусь малоприємну справу”; вислів *лізе як рак назад* теж не позначений яскраво вираженою семантикою “брехливості”.

У ВСГ “легковажний” фразеологізми *вчащає як муха до меду, заманився як бусель у коноплі, занадився як ведмідь на пасіку, як вовк до овець, як кіт до сала і под.* не передбачають безпосередньої характеристики “який діє необачно, бездумно, не розмірковуючи” [СУМ IV: 464]. Такий висновок можна зробити, проаналізувавши дефініції аналогічних ФО: *внадив сі як кіт до сала* “вчащає до кого-небудь” [ЮІС 1993: 68], *ласий як ведмідь до меду* “дуже падкий, охочий” [ЮІС 1993: 21]. На наш погляд, семантою цього ряду фразем є *бажання*, тобто “прагнення, потяг до здійснення чого-небудь, хотіння” [СУМ I: 87].

У ВСГ “ледачий, недбалый” трапляються компаративні ФО, які дещо вирізняються посеред інших представників групи: *ходить мов сім днів не їв – ходить як неначе три дні хліба не їв* “ледве пересувається” [ЮІС 1993: 44], *зробити як дурню з горба збігти, зробити як дурню з гори бігти, як лисого обголити* – “легко здійснити що-небудь” [ЮІС 1993: 52], *моторний як собака чорний* – “занадто рухливий” [ЮІС 1993: 142], *як собаці муху з’їсти* – “легко зробити що-небудь” [ЮІС 1993: 143], *нагинається як лома*

ковтнув – як лом проковтнув “триматися неприродно прямо, виструнчено” [УУ 2005: 194] тощо.

У ВСГ “п’яний” невідповідність виявлено у ФО *п’яниця в боргах як собака в колюках*, яка підкреслює саме соціальний стан, тому вважаємо, що варто перенести вислів до ВСГ “бідний” ФСП “Порівняння на позначення суспільних та родинних стосунків між людьми”. У ФО *темний як ніч, темний як ніч на Різдво* значення висловів не асоціюється з ознакою порівняння *темний* (див., наприклад, ФО *темний як ніч* “неосвічений, неграмотний” [ЮІС 1993: 101]). Образний конкретизатор *темна ніч* представлений у низці фразем, побудованих за іншою структурно-семантичною моделлю: *п’яний як ніч темна* “дуже п’яний” [ЮІС 1993: 101], *п’яний як ніч* [СлГр III: 505], [Ном 1993: 516]. Зафіксовані упорядником фраземи викликають науковий інтерес, оскільки вони, можливо, представляють вузьколокальну модифікацію моделі, поширеної в інших говірках.

Таким чином, проведений компонентний аналіз дав можливість твердити, що при укладанні словників надзвичайно важливо є чітка співвіднесеність семантики кожної компаративної ФО з тематикою варіантно-синонімічної групи та фразеосемантичного поля. Використання різноманітних спеціальних словників, етнокультурних джерел, монографій та дисертаційних робіт у процесі розроблення ідеографічної класифікації дає можливість конкретизувати значення фраземи при зарахуванні її до відповідної тематичної групи. Глибинний концептуальний аналіз дозволяє зосередити увагу саме на ядерних, актуальних частинах семантичної структури мовних одиниць ланцюжкового зв’язку: фразема – тематична група – фразеосемантичне поле, а також допомагає виділити значущий та комунікативно важливий компонент значення. Для порівнянь, які пов’язані з мікрогрупою через периферійні чи факультативні семи, пропонуємо використовувати спеціальні способи представлення їх у словниках (див., наприклад, А. Баранов, Д. Добровольський⁵).

Отже, сучасні спроби ідеографічного розподілу фразеологічних матеріалів, на жаль, не позбавлені неточностей, тому подальше їх розроблення пов’язане з вивченням глибинної структури фраземи, виявленням домінантного компонента в значенні та формуванням відповідних семантичних груп, що й становитиме перспективу дослідження.

Список скорочень джерел

Добр 2003 – Доброльожа Г. Красне слово – як золотий ключ: постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій. – Житомир: Волинь, 2003. – 160 с.

⁵ Баранов А.Н. Семантика фразеологизмов: иерархия или сеть? // Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии / По материалам ежегодной Международной конференции «Диалог». – Вып. 9 (16). – М.: Изд-во РГУ, 2010. – С. 25-29.

- СлГр III – Словарь української мови : в 4 т. / Упоряд. із дод. власн. матеріалу Б. Грінченко. – Надрук. з вид. 1907 – 1909 рр. фотомех. способом. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958– Т. III. – 1909. – 506 с.
- Жайв 2006 – Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
- Ном 1993 – Українські приказки, прислів'я і таке інше / Спорудив М. Номис. – К.: Либідь, 1993. – 768 с.
- СУМ – Словник української мови: в 11 томах / голов. редкол. І.К. Білодід. – К.: Наук. думка, 1970 – 1977.
- УУ 2005 – Ужченко В.Д. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу. – Луганськ: Альма матер, 2005. – 335 с.
- ЮІС 1993 – Юрченко О.С. Словник стійких народних порівнянь. – Х. : Основа, 1993. – 176 с.

Марина Серебряк
Семантические особенности идеографической
классификации компаративных фразем Среднего Полесья и
смежных территорий

В статье анализируются семантические особенности компаративных фразеологизмов, упорядоченных Г. Добролежей в словаре «Красное слово – как золотой ключ» (2003). Особенное внимание уделено проблеме смысловой соотнесенности сравнений с тематикой вариантно-синонимических групп.

Ключевые слова: компаративная фразеологическая единица, семантика, фразеосемантическое поле, вариантно-синонимическая группа.

Maryna Serebriak
Semantic features of the ideographic classification of comparative
idioms of middle polissia and contiguous territories

The article considers semantic features of the comparative idioms ordered in the dictionary A Fine Word Is like a Golden Key (2003), edited by G. Dobrolezha. Much attention is given to the issue of the semantic relatedness of comparative idioms and the theme of variational-synonymic rows.

Key words: comparative idiom, semantics, phraseo-semantic field, variational-synonymic rows.